O‘ZBEK TILIDA SO‘ZLARARO SINTAKTIK MUNOSABATLARNING GRAMMATIK VA SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Holikulova Gulchexra Yorqulovna
SamDChTI, O‘zbek tili,
jurnalistika va kompyuter lingvistikasi kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilida so‘zlararo sintaktik munosabatlarning grammatik va semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. So‘zlarning gap tarkibida o‘zaro bog‘lanishi, ularning grammatik shakllar, yordamchi vositalar va ma’no munosabatlari orqali birikishi sintaksisning muhim masalalaridan biri hisoblanadi. O‘zbek tilida so‘zlararo sintaktik munosabatlar, asosan, moslashuv, boshqaruv va bitishuv kabi aloqa turlari orqali yuzaga keladi. Maqolada ushbu munosabatlarning grammatik shakllanishi, semantik mazmuni, so‘z turkumlari bilan aloqasi hamda gap mazmunini shakllantirishdagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, so‘zlar o‘rtasidagi sintaktik bog‘lanish faqat grammatik shakl bilan emas, balki ularning mazmuniy yaqinligi va kommunikativ vazifasi bilan ham belgilanashi ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, sintaksis, so‘zlararo munosabat, sintaktik aloqa, grammatik munosabat, semantik munosabat, moslashuv.

Kirish

Til insonlar o‘rtasidagi aloqa va fikr almashishning asosiy vositasi bo‘lib, unda fikr grammatik qonuniyatlar asosida shakllanadi va ifodalanadi. So‘zlar alohida holda ma’lum ma’noni bildirsa-da, nutq jarayonida ular boshqa so‘zlar bilan munosabatga kirishib, yanada aniq va murakkab mazmunni yuzaga keltiradi. Shu sababli so‘zlarning o‘zaro sintaktik munosabatini o‘rganish o‘zbek tili sintaksisining muhim yo‘nalishlaridan biridir. So‘zlararo sintaktik munosabat deganda so‘zlarning gap yoki so‘z birikmasi tarkibida grammatik va mazmuniy jihatdan o‘zaro bog‘lanishi tushuniladi. Bunday munosabat orqali predmet, belgi, harakat, holat, sabab, maqsad, vaqt, o‘rin va boshqa mazmuniy munosabatlar ifodalanadi. O‘zbek tilining agglutinativ xususiyati so‘zlar o‘rtasidagi grammatik munosabatlarning turli qo‘shimchalar va yordamchi vositalar orqali ifodalanishiga imkon beradi. Kelishik qo‘shimchalari, egalik qo‘shimchalari, ko‘makchilar, bog‘lovchilar va boshqa grammatik vositalar so‘zlar o‘rtasidagi munosabatni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. So‘zlararo sintaktik munosabatni faqat grammatik shakl nuqtayi nazaridan o‘rganish yetarli emas. Chunki so‘zlarning o‘zaro bog‘lanishi ularning leksik va semantik xususiyatlariga ham bevosita bog‘liq. Masalan, “kitob o‘qimoq”, “daraxt ekmoq”, “do‘stini chaqirmoq” kabi birikmalarda grammatik aloqa bilan birga mazmuniy moslik ham mavjud.

Asosiy qism

O‘zbek tilida so‘zlararo sintaktik munosabatlar so‘z birikmalari va gaplarning shakllanishida asosiy omillardan biri hisoblanadi. So‘zlar bir-biri bilan tasodifiy tarzda emas, balki muayyan grammatik qonuniyatlar asosida bog‘lanadi. Bu bog‘lanishlar natijasida so‘z birikmalari, sodda gaplar va qo‘shma gaplar shakllanadi. Sintaktik munosabatlarning eng muhim ko‘rinishlaridan biri moslashuvdir. Moslashuvda hokim va tobe so‘z ma’lum grammatik shakllar orqali o‘zaro muvofiqlashadi. O‘zbek tilida, ayniqsa, qarashlilik munosabatini ifodalovchi birikmalarda moslashuv yaqqol ko‘rinadi. Masalan, “talabaning kitobi”, “o‘qituvchining fikri”, “bolaning daftari” kabi birikmalarda tobe so‘z qaratqich kelishigida, hokim so‘z esa egalik shaklida keladi. Bu holat ikki so‘zning grammatik jihatdan o‘zaro bog‘langanligini ko‘rsatadi.

Moslashuvning semantik jihati ham muhimdir. “Talabaning kitobi” birikmasida kitob va talaba o‘rtasidagi egalik munosabati ifodalangan bo‘lsa, “bolaning qo‘li” birikmasida butun-qism munosabati yuzaga keladi. Demak, bir xil grammatik shakl turli mazmuniy munosabatlarni ifodalashi mumkin.

So‘zlararo sintaktik munosabatlarning yana bir turi boshqaruvdir. Boshqaruvda hokim so‘z tobe so‘zning muayyan grammatik shaklda kelishini talab qiladi. O‘zbek tilida fe’llar boshqaruv munosabatini shakllantirishda faol ishtirok etadi. Masalan, “kitobni o‘qimoq”, “do‘stiga yordam bermoq”, “maktabdan qaytmoq”, “ustoz bilan suhbatlashmoq” kabi birikmalarda fe’l tobe so‘zning ma’lum kelishik yoki ko‘makchi bilan qo‘llanishini talab qilmoqda.

Boshqaruv munosabatida semantik mazmun alohida ahamiyatga ega. “Kitobni o‘qimoq” birikmasida harakatning obyekti, “maktabdan qaytmoq” birikmasida chiqish nuqtasi, “do‘stiga yordam bermoq” birikmasida harakat yo‘nalgan shaxs ifodalanadi. Shuning uchun boshqaruv nafaqat grammatik, balki semantik munosabatni ham yuzaga keltiradi. O‘zbek tilida bitishuv ham so‘zlararo sintaktik aloqaning keng tarqalgan ko‘rinishidir. Bitishuvda so‘zlar maxsus grammatik ko‘rsatkichlarsiz, asosan, tartib va mazmuniy yaqinlik asosida bog‘lanadi. “Chiroyli bino”, “katta uy”, “tez yurmoq”, “qiziqarli kitob” kabi birikmalar bunga misol bo‘la oladi. Bitishuvda so‘zlarning joylashish tartibi muhim grammatik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zbek tilida aniqlovchi odatda aniqlanmishdan oldin keladi: “yangi kitob”, “baland bino”, “yashil daraxt”. Agar so‘zlarning o‘rni o‘zgartirilsa, sintaktik munosabat va mazmun ham o‘zgarishi yoki buzilishi mumkin.

So‘zlararo sintaktik munosabatlarning grammatik xususiyatlari so‘z turkumlari bilan ham chambarchas bog‘liq. Ot, sifat, son, olmosh, ravish va fe’l kabi so‘z turkumlari gapda turli sintaktik vazifalarni bajaradi. Masalan, sifat ot bilan birikib aniqlovchilik munosabatini hosil qiladi: “bilimli talaba”, “yangi maktab”. Fe’l esa ot va boshqa so‘z turkumlari bilan bog‘lanib, turli obyekt,

holat, yo‘nalish va boshqa munosabatlarni ifodalaydi. Fe’lning sintaktik imkoniyatlari ayniqsa kengdir. Fe’l o‘zining semantik xususiyatiga ko‘ra turli so‘zlarni boshqaradi. Masalan, “ko‘rmoq”, “o‘qimoq”, “yozmoq” kabi fe’llar obyekt munosabatini talab qilishi mumkin. “Bormoq”, “kelmoq”, “qaytmoq” kabi fe’llar esa o‘rin yoki yo‘nalish ma’nosidagi so‘zlar bilan bog‘lanadi.

So‘zlararo munosabatlarning semantik xususiyatlarini aniqlashda valentlig tushunchasi ham muhim ahamiyatga ega. Fe’lning valentligi uning boshqa so‘zlar bilan birikish imkoniyatini belgilaydi. Masalan, “bermoq” fe’li odatda beruvchi, qabul qiluvchi va berilayotgan predmet bilan bog‘lanishi mumkin: “O‘qituvchi o‘quvchiga kitob berdi”. Ushbu gapda “o‘qituvchi” harakat subyekti, “o‘quvchiga” harakat yo‘nalgan shaxs, “kitob” esa obyekt sifatida qatnashmoqda.

Semantik munosabatlar so‘zlarning lug‘aviy ma’nosi bilan ham belgilanadi. Har qanday so‘z har qanday boshqa so‘z bilan mazmunan bog‘lana olmaydi. Masalan, “shirin meva”, “shirin choy”, “shirin so‘z” birikmalarida “shirin” so‘zi turli otlar bilan birikib, turli semantik ma’nolarni ifodalaydi. Birinchi birikmada ta’m, ikkinchisida ta’m, uchinchisida esa ko‘chma ma’no mavjud.

So‘zlararo sintaktik munosabatlarda ko‘makchilar ham muhim vosita hisoblanadi. “uchun”, “bilan”, “haqida”, “kabi”, “sari”, “tomon” kabi ko‘makchilar turli mazmuniy munosabatlarni ifodalaydi. Masalan, “Vatan uchun xizmat qilmoq” birikmasida maqsad, “do‘sti bilan suhbatlashmoq” birikmasida birgalik, “kitob haqida gapirmoq” birikmasida mavzu munosabati ifodalangan.

Kelishik qo‘shimchalari ham so‘zlararo sintaktik munosabatlarning grammatik ifodasida katta ahamiyatga ega. Bosh, qaratqich, tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishiklari so‘zlarning gapdagi boshqa birliklar bilan munosabatini belgilaydi. Masalan, “kitobni o‘qimoq”, “maktabga bormoq”, “uyda yashamoq”, “maktabdan kelmoq” birikmalarida kelishik shakllari turli sintaktik va semantik munosabatlarni ifodalamoqda.

So‘zlararo munosabat gapning mazmuniy tuzilishini shakllantirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Gapdagi har bir so‘z boshqa birliklar bilan muayyan aloqaga kirishadi. “Talaba kitob o‘qidi” gapida “talaba” va “o‘qidi” o‘rtasida predikativ munosabat, “kitob” va “o‘qidi” o‘rtasida esa obyekt munosabati mavjud. Ushbu munosabatlar gapning umumiy mazmunini shakllantiradi. Predikativ munosabat so‘zlararo sintaktik aloqalarning eng muhim ko‘rinishlaridan biri bo‘lib, u gapning grammatik asosini tashkil etadi. Ega va kesim o‘rtasidagi munosabat orqali fikrning hukm shaklidagi ifodasi yuzaga keladi. Masalan, “Bolalar bog‘da o‘ynadilar” gapida “bolalar” va “o‘ynadilar” birliklari o‘rtasida predikativ aloqa mavjud. So‘zlararo sintaktik munosabatlarning semantik jihatini o‘rganish matn mazmunini to‘g‘ri anglash uchun ham muhimdir. Bir xil grammatik shakl turli kontekstlarda turlicha

ma’no ifodalashi mumkin. Masalan, “oltin uzuk” birikmasida “oltin” materialni bildirsa, “oltin kuz” birikmasida “oltin” ko‘chma ma’noda go‘zallik va rang xususiyatini anglatadi.

Shuningdek, sintaktik munosabatlar nutqning uslubiy xususiyatlarini ham belgilaydi. Ilmiy uslubda mantiqiy va aniq sintaktik munosabatlar ustun bo‘lsa, badiiy uslubda ko‘chma ma’no, obrazlilik va sintaktik qurilmalarning xilma-xilligi ko‘proq uchraydi. Publitsistik uslubda esa ta’sirchanlik va kommunikativ aniqlik muhim hisoblanadi. O‘zbek tilida so‘zlararo sintaktik munosabatlarning grammatik va semantik jihatlarini birgalikda o‘rganish til birliklarining real nutqdagi faoliyatini chuqurroq anglash imkonini beradi. Chunki grammatik shakl mazmun bilan birgalikda namoyon bo‘ladi. So‘zlarning sintaktik aloqasi qanchalik to‘g‘ri tashkil etilsa, fikrning mazmuni ham shunchalik aniq va tushunarli ifodalanadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilida so‘zlararo sintaktik munosabatlar tilning grammatik tizimida muhim o‘rin egallaydi. So‘zlarning o‘zaro bog‘lanishi orqali so‘z birikmalari va gaplar shakllanib, murakkab fikr va mazmunlar ifodalanadi. Ushbu munosabatlar grammatik shakllar bilan bir qatorda so‘zlarning semantik xususiyatlari asosida ham yuzaga keladi. O‘zbek tilidagi moslashuv, boshqaruv va bitishuv kabi sintaktik aloqa turlari so‘zlar o‘rtasidagi grammatik munosabatlarning asosiy ko‘rinishlarini tashkil etadi. Kelishik, egalik qo‘shimchalari, ko‘makchilar va so‘z tartibi ushbu munosabatlarni ifodalashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

So‘zlararo sintaktik munosabatlarning semantik tomoni esa predmet, belgi, harakat, obyekt, sabab, maqsad, o‘rin, vaqt va boshqa mazmuniy aloqalarni yuzaga chiqaradi. Ayniqsa, fe’lning valentlik xususiyatlari so‘zlarning o‘zaro birikish imkoniyatlarini belgilashda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, sintaktik munosabatlarni grammatik va semantik jihatdan birgalikda tahlil qilish o‘zbek tilining milliy xususiyatlarini yanada chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi. Mazkur masalani o‘rganish o‘zbek tilini o‘qitish, lingvistik tadqiqotlar olib borish, matn tahlili va zamonaviy tilshunoslikning boshqa yo‘nalishlari uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987. – 256 b.
2. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. – 520 b.
3. Nurmonov A., Mahmudov N., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Ilm ziyo, 2010. – 380 b.

4. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 232 b.
5. Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh., Mahmudov E. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008. – 528 b.
6. Hojiyev A. O‘zbek tili grammatik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1985. – 144 b.